

Z historii rachunkowości / Accounting history

Zakres działalności księgowych w Kalifacie Islamskim (632–1418)

The scope of accountants' activities in the Islamic Caliphate (632–1418)

MAŁGORZATA CZERNY*

Otrzymano: 29.06.2022 – Poprawiono: 09.10.2022 – Zaakceptowano: 17.10.2022

Streszczenie

Cel: Celem artykułu jest ustalenie zakresu zadań księgowych w Kalifacie Islamskim w epoce średniowiecza na podstawie literatury przedmiotu opartej na źródłach pierwotnych.

Metodyka/podejście badawcze: Analiza piśmiennictwa/ekspercki przegląd literatury, metoda interpretacji, metoda indukcyjna.

Wyniki: Ustalono, że obowiązki księgowych i zakres ich odpowiedzialności były w średniowiecznej wspólnocie muzułmańskiej bardzo szerokie (wykorzystanie informacji z systemu rachunkowości w celu zagwarantowania, że przestrzegane są interesy *ummy* w kontekście prawa religijnego), podobnie jak poziom ich umiejętności. Poza obsługą siedmiu systemów księgowych obowiązujących w Kalifacie i znajomością skomplikowanych procedur rejestrowania i kontroli z tym związanych, księgowi musieli wykazać się umiejętnością sporządzania okresowych sprawozdań finansowych i budżetów, wykorzystywanych jako narzędzie kontroli wewnętrznej oraz do analizy i interpretacji sprawozdań. Pełnili również funkcję audytorów/rewidentów, audyt był bowiem obowiązkową praktyką w Kalifacie Islamskim. Występowali nie tylko w roli urzędników państwowych, lecz oferowali swe usługi również indywidualnym przedsiębiorcom (na potrzeby wywiązania się z płatności *zakatu*).

Praktyczne implikacje: Artykuł pozwala lepiej zrozumieć historyczną ewolucję zawodu księgowego.

Oryginalność/wartość: W artykule przedstawiono zagadnienia mało znane, jak przesłanki ewolucji zawodu księgowego w Kalifacie Islamskim, ustalając zakres jego zadań i uzupełniając w ten sposób lukę poznawczą.

Słowa kluczowe: islam, historia, księgowi, system rachunkowości, sprawozdawczość.

Abstract

Purpose: The article aims to establish the scope of accounting tasks in the Islamic Caliphate in the Middle Ages based on the literature on the subject based on primary sources.

* Dr Małgorzata Czerny, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Instytut Rachunkowości i Zarządzania Finansami, Katedra Rachunkowości Zarządczej, <https://orcid.org/0000-0002-5838-8322>, malgorzata.czerny@ue.poznan.pl

Methodology/approach: Expert literature review, interpretative and inductive method.

Findings: The duties and responsibilities of accountants in the medieval Muslim community were very broad (using information from the accounting system to ensure that the interests of the *umma* were respected in the context of religious law). In addition to operating seven accounting systems in the Caliphate and having knowledge of the complicated recording and control procedures associated with it, accountants had to demonstrate the ability to prepare periodic financial statements and budgets, used as an internal control tool and for the analysis and interpretation of reports. They also acted as auditors – a mandatory practice in the Islamic Caliphate. They also offered their services to individual entrepreneurs (for the purpose of fulfilling *zakat* payments).

Practical implications: The article provides a better understanding of the historical evolution of the accounting profession.

Originality/value: The article presents little-known issues, such as the premises for the evolution of the accounting profession in the Islamic Caliphate, determining the scope of accountants' tasks and thus filling the cognitive gap.

Keywords: Islam, history, accountants, accounting systems, financial reporting.

Wstęp

Zagadnienie tzw. rachunkowości islamskiej poruszane jest w literaturze przedmiotu w odniesieniu do jej historii i ewolucji, jak również do problemów współczesnych, przy czym wyróżnić tu można dwa podstawowe nurty. Pierwszy z nich (normatywny) skupia się na zasadach islamu i próbach opracowania ram koncepcyjnych dla rachunkowości muzułmańskiej (Abdel-Magid, 1981; Gambling, Karim, 1986, 1991; Hamid i in., 1993; Baydoun, Willett, 1997, 2000; Mirza, Baydoun, 2000; Lewis, 2001; Haniiffa, Hudaib, 2002). Drugi (empiryczny) nurt to badania aktualnych problemów praktyki rachunkowości w islamskim kręgu kulturowym (Hmoud, 1996; Sulaiman, 1998, 2001; El-Gamal, 2006; Kamla i in., 2006; Maali i in., 2006; Archer, Karim, 2007; Ayub, 2007; Hassan, Lewis, 2007; Iqbal, Mirakhor, 2007). Literatura ta jest bardzo obszerna – zagadnienia te poruszane są również przez autorów polskich – przede wszystkim przez J. Adamka (2009a; 2009b; 2011), E. Jaworską (2011) i M. Czerny (2015a; 2015b; 2016; 2020; 2021). Relatywnie jednak bardzo niewiele miejsca poświęca się w niej wczesnemu rozwojowi rachunkowości w krajach muzułmańskiego kręgu kulturowego. Przegląd literatury przedmiotu pokazuje, że istnieje również stosunkowo niewiele badań odnośnie do wczesnego rozwoju rachunkowości w krajach, gdzie islam stanowił religię dominującą, przeprowadzonych na podstawie źródeł pierwotnych, gdyż uczeni bazują przede wszystkim na źródłach wtórnych. Spośród nielicznych opracowań opartych na pierwotnym materiale źródłowym, na uwagę zasługuje praca S. Hamida i in. (1995, s. 323), którzy wykorzystują arabskie encyklopedie oraz podręczniki administracyjne z X wieku, dowodząc na tej podstawie, że dobrze rozwinięte systemy rachunkowości istniały w świecie muzułmańskim już w średniowieczu (praktyki prowadzenia ksiąg rachunkowych i kontroli rachunkowości). O.A. Zaid (2000b) opisuje z kolei rządowe systemy rachunkowe koncentrujące się na wykorzystaniu *jaridah* (dziennika) do zapisu transakcji, zwracając przy tym uwagę na rozbudowaną klasyfikację (działalność rolnicza, budowlana i finansowa), wskazując przy tym na

podobieństwa między praktykami i terminologią w rachunkowości islamskiej a późnośredniowieczną rachunkowością włoską (Zaid, 2000b; 2001)¹. W jednym z najwcześniejszych historycznych badań rachunkowości islamskiej, jego autorzy C. Solas i I. Otari (1994), omawiają rachunkowość rządową na obszarze dzisiejszego Iranu około 1300 roku skupiając się na metodach księgowania. Tureccy uczeni (Çizakça, 1995; Orbay, 2005; Toraman i in., 2007; Yayla, 2011) badali z kolei zapisy dotyczące *waqf* (rodzaju funduszy charytatywnych) oraz spisy majątku osób zmarłych, zachowane w archiwach, a pochodzące z czasów Imperium Osmańskiego. C. Toraman i in. (2006) studiując księgi rachunkowe Eregli Coal Company, dużej spółki handlowej, pochodzące z lat czterdziestych XIX wieku, potwierdzili, że wewnętrzne rejestry finansowe firmy sporządzano wówczas nadal przy użyciu tegoż tradycyjnego osmańskiego systemu księgowego, o czym świadczy sposób zapisu zastosowany przy sporządzaniu sprawozdań (tzw. „drabinka”, czyli *merdiban*) oraz zapisu wykorzystywanego wyłącznie w księgach rachunkowych (*siyâkat*). We wszystkich tych opracowaniach niewiele miejsca poświęca się roli księgowego – jedynie Zaid (2000a; 2004) zwraca uwagę na pewne umiejętności, ale i cechy charakteru, którymi osoba sporządzająca rachunki musiała się wykazać oraz (w węższym zakresie) na prawdopodobny zakres jej obowiązków w średniowiecznym systemie gospodarczym państw islamskich. Tymczasem rozwój rachunkowości islamskiej, niezależnie od trudności interpretacyjnych tego pojęcia (Napier, 2009), stanowi istotne ogniwo rozwoju rachunkowości w ogóle.

Celem artykułu jest zatem określenie metodą indukcyjną zakresu działań księgowych (*Al-Katebów*) w Kalifacie Islamskim, od początku jego istnienia aż po rok 1418 (mimo iż państwo to istniało jeszcze przez niemal kolejne sto lat, w artykule skupiono się na epoce średniowiecza). Dokonano tego, analizując i interpretując bardzo nieliczne źródła oparte na materiale pierwotnym i zawarte w nich informacje odnośnie do systemów księgowych obsługiwanych przez *Al-Katebów* oraz procedur z zakresu zarówno technik księgowania, jak i kontroli wewnętrznej i zewnętrznej, których zobowiązani byli przestrzegać. Tym samym artykuł uzupełnia pewną lukę poznawczą, jednocześnie porządkując fakty dotyczące roli księgowych w społecznościach islamskich we wczesnym średniowieczu.

Ewolucja zawodu księgowego w Wielkim Kalifacie Islamskim (632–1517) wiąże się ściśle z rozwojem handlu poza Półwysep Arabski (na Europę, Afrykę i Daleki

¹ Podobne hipotezy formułowali wcześniej A. Lieber (1968, s. 230), L.M. Parker (1989) i M.E. Scorgie (1994a, 1994b). Sugestie, że rachunkowość islamska wpłynęła w jakiś sposób na rozwój rachunkowości włoskiej, a nie odwrotnie, są oparte u tych autorów na przekonaniu, że kontakty handlowe między kupcami z Europy Zachodniej i kupcami muzułmańskimi w basenie Morza Śródziemnego były na tyle ożywione, że wymiana wiedzy na temat ksiąg rachunkowych, procedur rejestracyjnych itp. zachodziła niejako w naturalny sposób przy okazji dokonywania transakcji. M.E. Scorgie (1994a) wskazuje przy tym dodatkowo na potencjalną rolę żydowskich kupców handlujących na Bliskim Wschodzie w przekazywaniu ich zachodnim odpowiednikom pewnych metod księgowych z muzułmańskiego kręgu kulturowego. Jakkolwiek możliwości bezpośredniego lub pośredniego wkładu muzułmańskich uczonych w rozwój księgowości w Europie nie można całkowicie wykluczyć, brakuje jak dotąd jednoznacznych dowodów, że pewne rozwiązania z dziedziny rachunkowości to istotnie muzułmańscy księgowi zastosowali jako pierwsi.

Wschód) oraz wprowadzeniem i organizacją płatności *zakatu*, a więc obowiązkowej daniny religijnej nałożonej zgodnie z naukami Mahometa na wspólnotę muzułmanów począwszy od 624 roku i dystrybuowanej następnie przez państwo między potrzebujących. *Zakat*, obowiązujący po dziś dzień w wielu państwach, w których wyznawcy islamu stanowią większość obywateli, jako – w rozumieniu dosłownym – „oczyszczenie z bogactwa”, wymaga od każdego muzułmanina płacenia daniny od kwot przekraczających określone limity. Jego stawka zależy od charakteru przedmiotu podlegającego *zakatowi* (posiadane aktywa lub uzyskany dochód). Traktowany jako jeden z najważniejszych obowiązków religijnych, jest zatem rodzajem jałmużny i jednocześnie podatku. Co więcej, niezwykle istotna, zarówno w transakcjach handlowych, jak i w przypadku ustalenia wysokości należnego *zakatu*, jest z punktu widzenia muzułmanina skrupulatność w obliczeniach („daniu odpowiedniej miary i wagi”), a to z uwagi na nauki Mahometa. W islamie obowiązek wobec społeczeństwa, odnoszący się m.in. do właściwego rejestrowania i uczciwego pomiaru jest przedmiotem wielokrotnych nauk i napomnień zawartych w Koranie. Zagadnienie spisywania oraz rejestrowania długów i transakcji biznesowych sprawiedliwie, zgodnie z prawdą i tak, by nie wyrządzić przy tym krzywdy zaangażowanym stronom stanowi treść aż 30 *aja* (wersetów) Koranu, przy czym najistotniejsze są *aja* 282 i 283 drugiej sury *Al-Bakara* (warto zauważyć, że *aja* 282 jest jednocześnie najdłuższym werselem w całym Koranie). Każdorazowo następuje przy tym odwołanie do bojaźni bożej (Allah jest bowiem wszechwiedzący i świadom wszystkich grzesznych machinacji) i odpowiedzialności skryby (księgowego), co dowodzi, że problemy etyki lub moralności były rozważane w odniesieniu do muzułmańskiej gospodarki już 1400 lat temu. W związku z powyższym, w Kalifacie Islamskim narodziła się potrzeba wprowadzenia ksiąg rachunkowych, wraz z odpowiednimi procedurami i wypracowanie pojęć z dziedziny księgowości, co formalnie nastąpiło w czasach drugiego kalifa z tzw. Sprawiedliwych, Umara ibn al-Chattaba, władającego między 13 a 23 rokiem Hidżry (634–644 r.) (Zaid, 2000b, s. 75–76).

Terminy używane we wczesnej i środkowej fazie istnienia Kalifatu Islamskiego na określenie zawodu księgowego to *Al-Amel*, *Mubasher*, *Muhaseb*, *Al-Kateb* lub *Kateb Al-Mal*. Oznaczały one jednocześnie księgowego i urzędnika księgowego. Tytuły te były używane zamiennie w różnych częściach kalifatu. Z czasem *Al-Kateb* stał się tytułem dominującym i był używany w odniesieniu do każdej osoby, której powierzono odpowiedzialność za rejestrowanie informacji, zarówno o charakterze finansowym, jak i niefinansowym (Zaid, 2000b, s. 330). Terminy te są równoznaczne z „księgowym” i już w 976 roku Al-Chuwarizmi (1984) używał terminu *Muhasabah* dla funkcji rachunkowości, co wskazuje, że osobą odpowiedzialną za tę funkcję jest *Muhaseb*. Z kolei Al-Mazenderani był jednym z pierwszych uczonych muzułmańskich, którzy udokumentowali praktykę rachunkowości w społeczeństwie muzułmańskim. Do dzieła Al-Mazendaraniego, dostępnego w bibliotece stambulskiej, odwoływali się wielokrotnie Solas i Otar (1994) w swoich badaniach rządowych praktyk księgowych na Bliskim Wschodzie za czasów Drugiej Dynastii Chanów (1120–1350) oraz Zaid (2000a, 2000b, 2001). Jego *Risalah Falakiyyah Kitabus Siyakat* (1863) pozostaje jak dotąd jedyną zachowaną po dzień dzisiejszy pracą, w której szczegółowo opisano systemy księgowe i praktyki rachunkowości stosowane we wczesnym społeczeństwie muzułmańskim, jakkolwiek wiadomo

o istnieniu innych pozycji. Sam Al-Mazendarani doceniał korzyści, jakie odniósł, studiując inne księgi rachunkowe, wyjaśniające praktyki księgowe w społeczeństwie muzułmańskim, a zwłaszcza na Bliskim Wschodzie. Jest prawdopodobne, że te prace zostały napisane na długo przed 1363 rokiem. Niestety średniowieczne państwa Bliskiego Wschodu, z wyjątkiem Imperium Osmańskiego, zostały zniszczone, także ich archiwa, „przystając służyć jakimkolwiek praktycznym celom, zostały zaniedbane, rozproszone i zagubione” (Lewis, 1970, s. 81). Jednym z dzieł poprzedzających pracę Al-Mazendaraniego był traktat *Mafatih Al-Uloom* [Klucze nauk] z 976 roku autorstwa Muhammada ibn Ahmada Al-Chuwarizmiego (opublikowany w 1984 r.), omawiający między innymi księgę służącą do ewidencjonowania rachunków.

Można postawić hipotezę, że zakres działania księgowych w Kalifacie musiał być od samego początku powstania tego zawodu dość szeroki, z uwagi na potencjalną różnorodność i stopień skomplikowania zarówno systemów księgowania opracowanych i wdrożonych w społeczeństwie muzułmańskim w celu zaspokojenia potrzeb państwa opartego na prawie szariatu, a zatem prawie religijnym, jak i ze względu na procedury wymuszające sumienne naliczanie i pobieranie *zakatu*. Jego koncepcja uwarunkowana czterema źródłami prawa muzułmańskiego (Koranem, sunnami, idżmą i kijasem) jest bardzo szerokim pojęciem obejmującym boskie prawo rządzące życiem poszczególnych muzułmanów w ich relacjach z Allahem, poszczególnymi ludźmi, jak również wszystkimi innymi istotami żywymi. W połączeniu z jedną z naczelných zasad muzułmańskiej społeczności wierzących, czyli zasadą powiernictwa (kalifat), warunkuje też potencjalnie bardzo szeroki zakres odpowiedzialności księgowego (przed zwierzchnikami, ale przede wszystkim Bogiem i wspólnotą), sprawiając, że jego obowiązki nie ograniczają się jedynie do ewidencji i ewentualnej kontroli jej poprawności, czy też raportowania danych. Zgodnie z prawem islamskim (szariat) zawód księgowego należy do zawierających w sobie tzw. *fard kifaja*, które to określenie oznacza „zbiorowy obowiązek religijny”. Jeśli obowiązek ten został wypełniony przez przynajmniej jednego spośród członków wspólnoty, zwalnia to pozostałych z jego wykonania, jednakże jeśli nikt go nie wypełnia, zaniechanie to staje się grzechem dla całej społeczności (Alani, Alani, 2012). Wykonując zawód, który dziś określono by jako „zawód zaufania publicznego” *Al-Kateb* miałyby zatem za zadanie, ogólnie rzecz biorąc, upewnienie się i zagwarantowanie, że przestrzegane są interesy *ummy* (w kontekście szariatu)². Zatem musiałyby zwracać baczną uwagę na informacje płynące z systemu rachunkowości

² Skądinąd wiadomo, że *muhaseb* (księgowy), według źródeł, już w XV i XVI w. dokonywał na przykład niezapowiedzianych wizyt w lokalnych warsztatach rzemieślniczych, sklepach, punktach usługowych, aby sprawdzić, czy ich działania są zgodne z najlepszym interesem *ummy* (Al-Kardawi, 2000). *Muhaseb* w islamie jest bowiem odpowiedzialny przede wszystkim za to, aby biznes nie szkodził społeczności; jego zadaniem było więc między innymi zapewnić, aby działalność gospodarcza była zlokalizowana tak, aby nie miała negatywnego wpływu na społeczność. Powierzano mu też sprawdzenie, czy przykładowo warsztat rzemieślniczy nie pozbywa się odpadów w sposób szkodliwy dla otoczenia. Można wnioskować zatem, że jego rola i zakres odpowiedzialności w społeczeństwie islamskim nie ograniczały się do czysto technicznych umiejętności księgowych i finansowych, lecz że była to raczej rola społeczna.

pod odpowiednim kątem, podobnie jak i dbać o odpowiedni sposób ich prezentacji³. W tym celu musiałby dysponować odpowiednią wiedzą i umiejętnościami.

Aby zweryfikować tę hipotezę, przeanalizowano dostępne źródła, wykorzystując informacje o systemach księgowych obowiązujących w Wielkim Kalifacie Islamskim oraz o obowiązujących procedurach księgowych, na tej podstawie formułując wnioski odnośnie do wymaganego zakresu działań *Al-Kateba*.

1. Systemy księgowe w Kalifacie Islamskim

Dokładna data pierwszego zastosowania kompletnych systemów księgowych w kalifacie nie jest znana, ale wydaje się, że zostały one po raz pierwszy udokumentowane przez Al-Chuwarizmiego w 976 roku. Systemy te zostały skonstruowane tak, aby odzwierciedlały rodzaj działań podejmowanych przez państwo zgodnie z jego celami religijnymi. Były to projekty rolnicze, finansowe, mieszkaniowe i usługowe. Systemy księgowe składały się z zestawu ksiąg i procedur ewidencyjnych. Niektóre z tych procedur miały charakter ogólny, podczas gdy inne były jasno określone w ramach konkretnego systemu księgowego (Zaid, 2004, s. 163). Osobą prowadzącą księgi w tych różnych systemach był *Al-Kateb*. Celem systemów księgowych było zapewnienie rozliczalności, ogólne ułatwienie podejmowania decyzji, umożliwienie oceny zakończonych projektów. Chociaż zostały zainicjowane dla celów rządowych, jest prawdopodobne, że niektóre z nich były oparte na niepełnych księgach rachunkowych. Prawdopodobne jest również, że skuteczne stosowanie systemów rachunkowości przez władze rządowe przyczyniło się do przyjęcia podobnych procedur wśród prywatnych przedsiębiorców, zwłaszcza w celu ustalenia wysokości należnego *zakatu*. Systemy te były zorientowane na rachunek zysków i strat i zaprojektowane tak, aby służyły doraźnym potrzebom państwa (czy też szerzej, *ummy*, w rozumieniu społeczności wiernych). Niektóre uwzględniały transakcje pieniężne i niepieniężne, podczas gdy inne opierały się wyłącznie na pomiarze pieniężnym. Przyczyną jednoczesnego stosowania miar pieniężnych i niepieniężnych było zapewnienie prawidłowego poboru, wydatkowania, ewidencji i kontroli niektórych dochodów i wydatków państwa. Zgodnie z zachowanymi pracami Al-Chuwarizmiego i Al-Mazendaraniego, w Kalifacie Islamskim wypracowano i praktykowano aż siedem konkretnych systemów księgowych. Rola *Al-Kateba* i wykonywane przez niego czynności musiały zatem być nieco odmienne, w zależności od tego, czym się zajmował (który z systemów księgowych miał za zadanie obsłużyć).

³ Wykorzystując specyficzny system informowania, jak rachunkowość, księgowy musiałby gwarantować, iż ochrona szeroko rozumianego środowiska jest odpowiednio przejawiana w praktyce. Należy zaznaczyć, że współcześnie to oczekiwanie występuje we wspólnocie muzułmańskiej – księgowy czy też rewident powinien troszczyć się m.in. o to, czy osoby fizyczne, organizacje i stowarzyszenia mogą być uznane za odpowiedzialnie postępujące w kontekście zasad islamu i na podstawie informacji, których może dostarczyć system rachunkowości (Kamla i in., 2006).

Specyfika siedmiu systemów księgowych funkcjonujących w Kalifacie Islamskim opisanych przez Al-Chuwarizmiego i Al-Mazendaraniego stanowi wyraźny dowód na to, że obowiązków związanych z ewidencją nie mogła pełnić po prostu osoba umiejąca pisać i znająca podstawy arytmetyki, czyli np. dworski skryba. Charakterystyka każdego z systemów przedstawiona została poniżej.

Najprostszym z nich był system obsługujący tzw. rachunkowość „gospodarstw ryżowych”, a zatem rolną. Objasnienia udzielone przez Al-Mazendaraniego i Al-Chuwarizmiego wskazują, że był to system niepieniężny, ponieważ wymagał ewidencjonowania ilości otrzymanego i wydanego ryżu oraz specyfikacji pól, na których go uprawiano. Nic w zachowanych materiałach źródłowych nie wskazuje na istniejący rozdział obowiązków pomiędzy ewidencją i zarządzaniem inwentarzem. Wydaje się zatem, że w tym wypadku *Al-Kateb* ponosił wyłączną odpowiedzialność zarówno za ewidencjonowanie, jak i prowadzenie inwentarza, będąc jednocześnie nadzorcą pól i księgowym. Jest to ewenement, gdyż pozostałe systemy księgowe zawierają specyficzne procedury kontroli zarówno wewnętrznej, jak i ogólnej (Zaid, 2004), także w przypadku systemu obsługującego hodowlę, a więc poniekąd pokrewnego rachunkowości rolnej. Wydaje się, że ta forma rachunkowości została zaprojektowana dla zarządzanych przez państwo gospodarstw ryżowych albo (co może bardziej prawdopodobne) w celu rozliczania ilości ryżu otrzymanego i dystrybuowanego jako *zakat* w naturze, a nie w formie pieniężnej. Wypłata *zaka-tu* w naturze jest przewidziana przez Koran i jak najbardziej dopuszczalna (sura *At-Tawbah* 9:60). W zbiorce *zaka-tu* niezależnie od jego formy i w jego dystrybucję zaangażowani byli zarówno urzędnicy kalifa, jak i niektóre organizacje charytatywne. Rachunkowość gospodarstw ryżowych w kalifacie wykazuje liczne podobieństwa do rachunkowości zboża w majątkach egipskich (Macve, 1994, s. 59), co wymagało ewidencjonowania przyjęć i wydań zboża w ujęciu fizycznym i bez odniesienia do pomiaru pieniężnego.

System księgowości inwentarza żywego wymagał od *Al-Kateba*, aby odpowiednie transakcje i zdarzenia były rejestrowane w momencie ich wystąpienia. Typowe transakcje obejmowały m.in. żywność dla wielbłądów, koni i mułów, wynagrodzenia dla ich opiekunów, zwierzęta kupowane, sprzedawane, darowane, poddawane ubojowi lub padłe. System ten objęty był nadzorem urzędnika państwowego, pełniącego w tym przypadku funkcję rewidenta czy też audytora, a zatem osoby, która musiała posiadać te same umiejętności, co poddany kontroli *Al-Kateb*. Odzwierciedla to znaczenie majątku inwentarza żywego dla państwa i jednostek. Oprócz tego, że były źródłem pożywienia, zwierzęta juczne i wierzchowe stanowiły ówczesnie jedyny środek transportu (tak w celach handlowych, jak i wojskowych czy cywilnych). Miało to szczególną wagę w społecznościach niemających dostępu do portów morskich. Chociaż rachunkowość ta została zaprojektowana na użytek państwa, jej zastosowanie w sektorze prywatnym było więcej niż prawdopodobne, ponieważ znaczna część populacji kalifatu była zaangażowana w działalność związaną z hodowlą inwentarza żywego, czy to w celach konsumpcyjnych, czy transportowych – wynikało to też z potrzeby wypracowania systemu ewidencjonowania i pomiaru rocznych zysków w celu obliczenia wypłaty *zaka-tu* (Macve, 1994, s. 75).

Rachunkowość wypasu jako trzecia forma księgowości gospodarstw rolnych została zainicjowana i wdrożona przez władze państwowe w kalifacie i prawdopodobnie była również stosowana przez prywatnych przedsiębiorców do pomiaru „zysku” lub „strat” na potrzeby *zakatu*. Różniła się ona od rachunkowości gospodarstw greckich i rzymskich, gdzie rachunki nie wskazywały na nic więcej niż przepływy pieniężne i rzeczowe, bez próby ustalenia rentowności (Macve, 1994, s. 78). W ramach tego systemu wszystkie zwierzęta powierzone pasterzowi były zapisywane w przeznaczony do tego księdze. Dochody otrzymane w gotówce lub w naturze również były przez *Al-Kateba* ewidencjonowane. Dochody niepieniężne obejmowały zwierzęta i produkty owcze oraz kozie, jak mleko, sery, runo. Wydaje się, że system ten wykorzystywał szereg specjalistycznych ksiąg ze względu na wymóg ewidencjonowania „danych zwierząt” – aktywów – w innej księdze niż ta, która służyła do ewidencjonowania wydatków. Nie jest jasne, czy otrzymane zwierzęta były rejestrowane jako przychody, czy też były kapitalizowane i rejestrowane w księdze aktywów (Zaid, 2004, s. 162). Właściwa klasyfikacja i odpowiednia jawność była również cechą charakterystyczną tego systemu, gdyż wymagał on odrębnej klasyfikacji samców, samic (owiec, kóz) i ich potomstwa. Należało również odpowiednio ewidencjonować i klasyfikować ubite owce oraz dystrybuowane produkty mięsne. W księgach odnotowywano także straty, w tym te spowodowane klęskami żywiołowymi, takimi jak susza.

Kolejnym był system używany do rozliczania projektów budowlanych podejmowanych przez rząd. System księgowania wymagał od *Al-Kateba* zatrudnianego przez nadzorcę budowy (na którym spoczywała odpowiedzialność za rozliczenie) prowadzenia oddzielnego dziennika dla każdego placu budowy oraz ewidencjonowania wszystkich istotnych transakcji i zdarzeń od momentu rozpoczęcia projektu do jego zakończenia (Zaid, 2004). Transakcje rejestrowano pod nadzorem osoby kierującej projektem, czyli zapewne zazwyczaj architekta. Specyfikacje poszczególnych projektów, jak można wnosić z prac Al-Mazendaraniego i Al-Chuwarizmiego, były umieszczane na przodzie dziennika, a następnie wpisywano tam warunki i terminy realizacji budowy. Potem następował zapis transakcji i zdarzeń. W dziennikach notowano m.in. otrzymywane materiały i płace cieśli, murarzy i innych robotników budowlanych. System ten wymagał rozliczenia i ujawnienia nadwyżki lub deficytu po zakończeniu projektu oraz wyjaśnienia wszelkich rozbieżności (Zaid, 2004, s. 160). Wymóg ten sugeruje, że stosowano tu pewną formę budżetowania. Można domniemywać, że za sporządzenie budżetu odpowiedzialny był również *Al-Kateb*.

Księgowość magazynowa wydaje się być z kolei zaprojektowana dla celów rządowych. Skala inwentarza przywoływana w księgowości magazynowej sugeruje bowiem, że raczej nie była ona wykorzystywana przez prywatnych przedsiębiorców. System znajdował się, jak podają źródła, pod bezpośrednim nadzorem „osoby godnej najwyższego zaufania” (Zaid, 2004, s. 161). Można spekulować, czy każdy *Al-Kateb* był taką osobą, chociaż jego znaczenie w społeczności *ummy* wydaje się świadczyć na jego korzyść (wspomniane już *fard kifaja* i kalifat). System ten wymagał szczegółowego zakodowania rodzaju przyjmowanych towarów oraz źródeł ich dostawy w przygotowanych specjalnie do tego celu księgach rachunkowych.

Wymagane też było natychmiastowe i skrupulatne ewidencjonowanie wydania towaru, również w określonych księgach. Wszystko wskazuje więc na to, że w tym systemie księgowości obowiązywały co najmniej dwie księgi. Nie jest jasne, czy rejestracja otrzymanych i wydanych towarów odbywała się wyłącznie w kategoriach pieniężnych (wartościowo), czy też w kategoriach wartościowych i jednocześnie ilościowych, chociaż to ostatnie wydaje się najbardziej prawdopodobną praktyką. Wydaje się w każdym razie, że system księgowości magazynowej różnił się od tego ze świata starożytnego, gdzie zapisów dokonywano w ujęciu fizycznym (Macve, 1996, s. 6). W systemie tym istniał również wymóg przeprowadzenia inwentaryzacji na koniec roku obrotowego i porównania jej wyników ze stanami księgowymi. Obowiązkowe było ustalenie przyczyn ujawnionych ewentualnie różnic i inwestygacja osób odpowiedzialnych za prowadzenie magazynów. Magazynier ponosił osobistą odpowiedzialność za wszelkie rozbieżności między zapisami w księgach a rzeczywistym stanem magazynowym. Potwierdza to istnienie systemu kontroli wewnętrznej, w którym tym razem rola księgowego przechodziła w pewnym momencie w rolę audytora, przynajmniej podczas pierwszego etapu kontroli (jako że pozycja księgowego nie łączy się w tym systemie z pozycją głównego magazyniera).

System księgowości mennicy został zaprojektowany i wdrożony w Kalifacie Islamskim już przed XIV wiekiem. Wymagał on natychmiastowej konwersji złota i srebra otrzymanego przez mennicę na monety lub sztaby, a następnie bezzwłocznego ich przekazania osobie odpowiedzialnej. Sugeruje to, że system nie zezwalał na przechowywanie surowców w postaci kruszcu (złoto i srebro) ani gotowych produktów (odlanych sztab i wybitych monet) w pomieszczeniach mennicznych przez dłuższy czas (Zaid, 2000b, s. 162). Wymogi te niewątpliwie miały na względzie bezpieczeństwo, minimalizację ryzyka sprzeniewierzenia (kradzieży). Zarówno sztaby, jak i monety były dostarczane do ówczesnego skarbcza publicznego. System rachunkowości mennicy wymagał od księgowego korzystania z trzech specjalistycznych dzienników. Pierwszy z nich służył ewidencji zapasów, drugi ewidencji przychodów, a trzeci ewidencji wydatków. Obowiązkowe było również zapisanie warunków świadczenia usług przez organ mennicy w dzienniku wydatków. Zakupy kruszcu i płace były tu typowymi przykładami kosztów ponoszonych przez mennicę. Przychód mennicy obliczono albo na 5% ceny złota lub srebra, albo według z góry ustalonej kwoty. Al-Mazendarani i Al-Chuwarizmi nie wspominają niestety o kryteriach zastosowania obu obliczeń.

Wreszcie księgowość skarbową stworzoną na potrzeby administracji państwowej wymagała codziennego rejestrowania wszystkich wpływów i płatności skarbowych. Księgowy dokonywał pomiaru pieniężnego i niepieniężnego celem ewidencjonowania wpływów i wydatków skarbowych (były one bowiem zarówno pieniężne, jak i rzeczowe). System ten obejmował wszelkie zapasy potrzebne rządowi i/lub kalifowi, począwszy od złota, poprzez wyposażenie pałacu i pomieszczeń administracyjnych, aż po pozycje tak szczegółowe, jak np. przyprawy, zioła, leki. Ogólny wymóg rejestrowania transakcji natychmiastowo w tym wypadku jest wyraźnie wymieniony jako obowiązkowy w rachunkowości skarbowej. System ten wymagał od księgowego utworzenia oddzielnych kolumn dla transakcji gotówkowych. Transakcje

bezugotówkowe miały być klasyfikowane według ich charakteru (rodzaju) i specyfikacji, a następnie szczegółowo rejestrowane. System rachunkowości skarbowej w Kalifacie Islamskim różnił się od pozostałych również tym, że wymagał od *Al-Kateba* znajomości dwóch metod księgowania (rejestracji), arabskiej i perskiej. Metoda arabska wymagała ewidencjonowania wpływów środków pieniężnych (ale także np. ewidencjonowania środków rzeczowych czy towarów) po prawej stronie dziennika, a wydatków po jego lewej stronie. Sugeruje to, że dziennik funkcjonował również jako księga rachunkowa. Do każdej pozycji (konta) przydzielano osobną stronę. Metoda perska wymagała prowadzenia dwóch oddzielnych ksiąg, jednej dla wpływów, drugiej dla wydatków, jednak bez wyszczególniania, czy są to wpływy pieniężne, czy też nie. W związku z tym metoda arabska najprawdopodobniej była nadrzędna.

2. Procedury księgowe obowiązujące *Al-Kateba*

Wydaje się, że przy projektowaniu i wdrażaniu systemów księgowych w kalifacie priorytetem była potrzeba uzyskania ujednoczonych informacji – te same zasady miały zastosowanie bez względu na miejsce czy osobę odpowiedzialną. Dążenie do standaryzacji informacji było również widoczne w obowiązkowych sprawozdaniach księgowych, sporządzanych przez *Al-Kateba*. Przykładami takich raportów są przygotowywane corocznie *Al-Khitmah* (rodzaj raportu miesięcznego) i *Al-Khitmah Al-Jame'ah* (ogólny raport końcowy) (Al-Chuwarizmi, 1984, s. 52, 81). Zgodność z systemami rachunkowości i potrzeba generowania wiarygodnych, ustandaryzowanych raportów były dodatkowo wspierane przez specyfikację dokumentów potwierdzających i obowiązkowych ogólnych procedur ewidencyjnych (Zaid, 2000b, s. 163).

Opracowaniu i wdrożeniu systemów księgowych w kalifacie towarzyszyły obowiązkowe procedury ewidencyjne. Niektóre z tych procedur miały charakter ogólny i tym samym zastosowanie do wszystkich systemów księgowych, podczas gdy inne, specyficzne, dotyczyły konkretnego systemu. Narzucenie *zakatu*, a co za tym idzie różnorodne i duże ilości wpływów, wydatków i związanych z tym działań państwa, spowodowały konieczność ustanowienia procedur kontrolnych, by umożliwić urzędnikom odpowiednie monitorowanie działań i wykrywanie wszelkich niedoborów lub nadwyżek skarbu państwa na podstawie niezbilansowanych ksiąg. Przykłady procedur rejestrowania, opracowanych i stosowanych zarówno przez organy rządowe kalifatu, jak i indywidualnych przedsiębiorców sprowadzały się ogólnie do dwóch zasad: zdarzenia (transakcje) miały być rejestrowane natychmiast po ich wystąpieniu; miały być też klasyfikowane według ich charakteru (rodzaju). Wymagało to zaklasyfikowania podobnych i jednorodnych transakcji do jednego konta i zarejestrowania jako takie (Zaid, 2004, s. 163–164). Bardziej szczegółowo, co do zasady wpływy miały być rejestrowane po prawej stronie, a ich źródła zidentyfikowane i ujawnione. Wydatki miały być rejestrowane i odpowiednio wyjaśnione po lewej stronie strony dziennika (księgi). Obowiązek szczegółowego objaśnienia transakcji spoczywał na księgowym. Między transakcjami nie powinno

być odstępów czy przerw. Jeśli z jakiegoś powodu na stronie pozostawało wolne miejsce, musiało ono zostać przekreślone poprzeczną linią (*Attarkeen*), uniemożliwiająca dopisanie czegokolwiek. Odzwierciedla to świadomość wystąpienia ryzyka wprowadzenia w błąd i manipulacji w przypadku pozostawienia pustych wierszy lub stron w księgach rachunkowych. Procedura ta stanowiła uzupełnienie procedury natychmiastowej rejestracji i miała na celu uniknięcie celowego uwzględniania transakcji w terminach innych niż ich faktyczne wystąpienie. Wskazuje ponadto na znaczenie kontroli wewnętrznej (Zaid, 2000b, s. 166). Korekty zarejestrowanych transakcji poprzez nadpisywanie lub usuwanie zapisu były zabronione. Jeśli *Al-Kateb* przez pomyłkę zawyżył kwotę, był zobowiązany do zapłacenia różnicy *Dewanowi*, czyli urzędowi (działowi) ewidencjonowania i prowadzenia ksiąg rachunkowych. Jeśli jakiś wydatek został pominięty, *Al-Kateb* był zobowiązany do pokrycia niedoboru gotówką, nawet jeśli później można było udowodnić, że wydatek rzeczywiście wystąpił (Zaid, 2004, s. 164). Praktyka ta stanowić miała ostrzeżenie dla tych, którzy nie wywiązywali się ze swoich obowiązków z należytą starannością, a nałożona kara finansowa, choć surowa, zapewne stanowiła skuteczne w tym wypadku zabezpieczenie. Po zamknięciu konta należało umieścić w księgach specjalny znak, w rodzaju unikatowego podpisu osoby odpowiedzialnej przed *Dewanem*. Procedura ta miała na celu uniemożliwienie *Al-Katebowi* zawierania transakcji po dacie zamknięcia i wymagała „specyficznego znaku w księdze”.

Wszystkie podobne transakcje zarejestrowane wstępnie w dzienniku czy też księdze musiały być następnie zaksięgowane w odpowiednich księgach (prowadzonych dla tego typu transakcji). Księgowania podobnych transakcji miały być dokonywane przez osoby niezależne od tych, które ewidencjonowały transakcje w księgach dziennych i innych. Konieczne było ustalenie salda (*Al-Hasel*), sporządzenie raportu miesięcznego i/lub rocznego. Raport ten musiał być szczegółowy i dostarczać wystarczających informacji, aby określić, na przykład, jakie pozyskano w danym okresie plony, skąd one pochodzą i jak zostały rozprowadzone. Na koniec każdego roku finansowego *Al-Kateb* musiał sporządzić raport wyszczególniający wszystkie dobra i fundusze pod jego opieką i zarządem. Raporty roczne przygotowane przez *Al-Kateba* musiały być poddane przeglądowi (audytowi) i porównane z raportami z poprzedniego roku i z zapisami utrzymywanymi w głównym *Dewanie*. Procedura ta odzwierciedla wagę funkcji audytu („przeгляд ksiąg... w celu sprawdzenia, co zostało napisane w księgach”) (Zaid, 2000b, s. 168). Jednocześnie wskazuje, że audyt był wykorzystywany do wielu celów, w tym do porównania wyników z budżetami.

Procedury odnoszące się do czasu rejestrowania transakcji (zdarzeń) i wagi ich prawidłowej klasyfikacji najprawdopodobniej zostały wypracowane w celach poboru *zaku*. Zgodnie z prawem islamu niektóre rodzaje dochodów podlegają *zaku* w momencie realizacji, podczas gdy aktywa (inne niż do użytku osobistego) podlegają *zaku* tylko wtedy, gdy są przechowywane przez 12 miesięcy od daty pozyskania. Ten dwunastomiesięczny okres jest znany jako *Al-Hawl*. Tak więc pojęcie „okresowości” (peryodyzacja) pojawia się w rachunkowości islamskiej mniej więcej w 624 roku (Zaid, 2004). Natychmiastowa ewidencja i prawidłowa klasyfikacja miały pierwszorzędne znaczenie przy obliczaniu dochodów i posiadanych aktywów. Aktywa musiały być klasyfikowane według rodzajów, takich jak sprzęt,

dłużnicy, gotówka itp. W celu ustalenia należnego *zakatu*, niektóre aktywa musiały być klasyfikowane bardziej szczegółowo. Tak było w przypadku należności od dłużników, jako że *zakatowi* podlegały jedynie należności windykowane (dochód możliwy do odzyskania). *Al-Kateb* miał zatem obowiązek dokonania podziału należności na trzy kategorie: *Ar-Ra'ej Men Al-Mal* (dług ściągalny), *Al-Munkaser Men Al-Mal* (dług nieściągalny) oraz *Al-Muthaadhdher Wai Mutahayyer Wai Mutaakked Men Al-Mai* (trudne, wątpliwe i skomplikowane do odzyskania należności) (Al-Chuwarizmi, 1984, s. 82).

Procedury odnośnie do zapisów po prawej lub lewej stronie karty dziennika czy też księgi odnoszą się odpowiednio do wpisów uznaniowych, implikując zgodność z metodą arabską w systemie rachunkowości skarbowej, która wymagała ewidencjonowania wpływów po prawej stronie i wydatków po lewej. Możliwe, że *Al-Kateb* wykorzystywał w tym celu dwie osobne karty, wpisy debetowe zapisując na jednej, a wpisy kredytowe na kolejnej. Alternatywnie strona mogła być podzielona na dwie kolumny do ewidencjonowania obciążeń i uznań (Zaid, 2000b). Pod tym względem praktyka księgową w kalifacie różniła się od praktyki greckiej i rzymskiej, gdzie księgi były prowadzone głównie pod względem wpływów i wydatków, a nigdy nie wypracowano techniki wydzielenia ich w osobnych kolumnach, nie mówiąc już o przeciwnych stronach konta (Zaid, 2004, s. 165). Nie należy jednak na tej podstawie wysnuwać wniosku, że ta forma ewidencji stanowi formę księgowości podwójnego zapisu, czy też, że stanowić mogła podstawę do wprowadzenia podwójnego zapisu, brak bowiem na to jednoznacznych dowodów.

Procedura wymagająca dokładnego wyjaśnienia zarejestrowanych transakcji prawdopodobnie wiąże się z wymogiem audytu, który jak wiadomo był obowiązkowy i skoncentrowany na księgach rachunkowych. Rolę audytora najwyraźniej również pełnił księgowy, w stosunku do innych księgowych, być może w randze urzędnika *Dewanu*, co nie zmienia faktu, że była to jedna z funkcji osoby wykształconej w zawodzie, jako *Al-Kateb*. Znane są wymagania odnośnie do osoby wyznaczonej do przeglądu ksiąg (biegła w piśmie, inteligentna, mądra, godna zaufania i bez uprzedzeń ani wroga) (Zaid, 2004, s. 166). Co istotne, po przeprowadzonym audycie, należało przedstawić w formie wpisu do sprawdzanych ksiąg nie tylko zgłaszane zastrzeżenia i wypunktować znalezione uchybienia, ale także – o ile nie ujawniono błędów – odnotować coś w rodzaju pochwały.

W tym miejscu warto zwrócić uwagę na przypadki odzwierciedlające skuteczność tych kontroli wewnętrznych. Znane są współcześnie co najmniej dwa. Jednym z nich jest odkrycie deficytu w wysokości jednego dirhema (w srebrze) w *Baitul Mal* (skarbcu publicznym) przez Sahaby Amara ibn Al-Jarraha, który o swym odkryciu poinformował na piśmie kalifa. Drugim przypadkiem było odkrycie nierejestrowanego wydatku, który skutkowało deficytem. Deficyt ten spowodował, że księgowy zapłacił 1300 dinarów za nieodnotowanie transakcji. Ten pominięty wydatek został następnie ujawniony, gdy bilans księgowy został porównany z odpowiednimi saldami w głównym *Dewanie* na koniec roku finansowego (Zaid, 2004, s. 167).

Wymóg przeksięgowania transakcji o podobnym czy jednolitym charakterze po wstępnej rejestracji do odpowiednich ksiąg rachunkowych powstał zapewne w celu ułatwienia przygotowania sprawozdań finansowych. Wiadomo, że procedura ta,

podobnie jak wypracowane szczegółowych ksiąg rachunkowych sięga czasów piątego kalifa, Umara ibn Abdula Aziza (681–720). Ta procedura rejestracji mogła służyć jako jednocześnie procedura kontrolna, ponieważ wydaje się, że pobór i dystrybucja *zakatu* były rejestrowane w dzienniku ogólnym (być może w księdze), a następnie odnotowywane w dziennikach czy księgach specjalistycznych ewidencjonujących rodzaj zebranego i wydatkowanego *zakatu*. Za tą sugestią przemawia procedura wyraźnie nakazująca księgowanie dokonywane przez osobę niezależną od tej, która wstępnie odnotowała transakcje. Istnienie ksiąg pierwotnych i wtórnych oraz klasyfikacja transakcji według ich charakteru sugeruje, że sprawozdania finansowe, przynajmniej w formie rachunku zysków i strat, służyły do podejmowania decyzji i rozliczania się z projektów realizowanych przez państwo. Sporządzanie periodycznie *Al-Khitmah* i *Al-Khitmah Al-Jame'ah* wskazuje na możliwość istnienia innych sprawozdań finansowych (i potwierdza potrzebę dalszych badań nad rozwojem sprawozdawczości finansowej w kalifacie, czy szerzej – wspólnotach islamskich). Miesięczne i roczne raporty sporządzane przez *Al-Kateba* stanowiły istotę funkcji zarządczej, podobnie jak procedura wymagająca od *Al-Kateba* złożenia raportu odnośnie do dóbr i funduszy pozostających pod jego opieką i zarządem. Istniejące dowody wskazują, że raporty te miały mieszany format – formę rachunku zysków i strat, w którym również ujawniano majątek (Zaid, 2000b, s. 86).

Podsumowanie

W niniejszym artykule przedstawiono w skrócie przesłanki powstania zawodu księgowego, a przede wszystkim ustalono zakres jego działalności we wczesnych społecznościach muzułmańskich, na przykładzie Wielkiego Kalifatu Islamskiego. Jak wynika z analizy dostępnych źródeł, głównym czynnikiem rozwoju zarówno zawodu księgowego, jak i obsługiwanych przezeń systemów księgowych, ksiąg, procedur ewidencyjnych i raportów, była przede wszystkim powinność religijna, jaką dla muzułmanów stanowiło ustalenie wysokości i następnie uiszczenie na rzecz potrzebujących *zakatu*, czyli rodzaju jałmużny i jednocześnie podatku.

W artykule skupiono się na analizie źródeł dotyczących systemów księgowych obowiązujących w Kalifacie, ich obsługi i praktyk z tym związanych. Jak ustalono, systemy te wymagały ustanowienia i specyfikacji skomplikowanych procedur rejestracji i kontroli. Właściwa klasyfikacja transakcji i zapewnienie odpowiedniego zakresu ujawnień stanowiły ich integralną część. Analiza zasad, na jakich oparte zostały systemy księgowe w kalifacie i tym samym czynności, które musiały być dokonane w ramach każdego z systemów, dowodzi, że poziom umiejętności ówczesnego księgowego musiał być wysoki i zadania te nie mogły być powierzone po prostu skrybie. Analiza systemów księgowych i informacji odnośnie do procedur rejestracji oraz wymogów kontrolnych, zachowanych w źródłach pierwotnych, które przetrwały do czasów współczesnych, potwierdza też hipotezę, że zakres zadań księgowych Kalifacie Islamskim był szeroki i różnorodny. Poza ewidencjonowaniem operacji gospodarczych, księgowi byli odpowiedzialni za sporządzanie miesięcznych i rocznych sprawozdań finansowych (według koncepcji

okresowości). Co więcej, źródła wskazują na potrzebę sporządzania przez *Al-Kateba* budżetów, wykorzystywanych jako narzędzie kontroli wewnętrznej oraz analizy i interpretacji miesięcznych i rocznych sprawozdań finansowych. Księgowi pełnili również okresowo funkcję audytorów/rewidentów, audyt był bowiem obowiązkową praktyką w Kalifacie Islamskim. Błędem zatem byłoby postrzegać *Al-Katebów* jako jedynie urzędników państwowych, bowiem, mimo iż charakterystyka systemów księgowych, które obsługiwali, wskazuje na to, że zostały one zaprojektowane i wdrożone przez władze rządowe, jest więcej niż prawdopodobne, że indywidualni przedsiębiorcy również musieli się nimi posługiwać (na potrzeby wywiązania się z płatności *zakatu*) i tym samym zatrudniać, choćby okresowo, księgowego.

Ustalony w niniejszym artykule szeroki zakres zadań i obowiązków *Al-Kateba* we wczesnośredniowiecznym państwie muzułmańskim potwierdza przy tym, iż zawód księgowego w społeczności muzułmańskiej odzwierciedla od początków swego istnienia charakterystyczne dla islamu całościowe postrzeganie rachunkowości (czy też w ogóle gospodarki) w kontekście zasady powiernictwa, czyli kalifatu, wykraczając nawet poza rejestr informacji i dokonywanie pomiaru. Jednocześnie opis systemów księgowych i towarzyszących im procedur, których znajomością w praktyce musieli się wykazać *Al-Katebowie* w średniowiecznym Kalifacie Islamskim, wskazuje jednoznacznie na ich podobieństwo do tych, które później stosowano w średniowiecznej Europie, co uprawdopodobnia wspomniane we wstępie do artykułu hipotezy O.A. Zaida (2001), A.E. Liebera (1968), L.M. Parkera (1989) czy M.E. Scorgiego (1994a, 1994b).

Literatura

- Abdel-Magid M.F. (1981), *The Theory of Islamic Banking: Accounting Implications*, „International Journal of Accounting”, 17 (1), s. 79–102.
- Adamek J. (2009b), *Koncepcje wyceny w świetle rachunkowości islamskiej*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, 70, s. 136–144.
- Adamek J. (2009a), *Rachunkowość w kręgu kultury islamskiej*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości”, 49 (105), s. 7–17.
- Adamek J. (2011), *Kultura a rachunkowość*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, 193, s. 122–134.
- Alani F.S., Alani H.K. (2012), *The Role of Islamic Ethics in Accounting Environment*, „Journal of Business and Management”, 2 (1), s. 26–30.
- Al-Chuwarizmi M. (1984), *Mafatieh Al-Uloom*, The House of the Arabic Book, Beirut.
- Al-Kardawi J. (2000), *Safeguarding the environment in Islamic Sharia*, Dar Al-Khaleej, Sharjah.
- Archer S., Karim R.A.A. (eds.) (2012), *Islamic Finance: The Regulatory Challenge*, John Wiley & Sons, Singapore.
- Ayub M. (2007), *Understanding Islamic Finance*, John Wiley & Sons, Chichester.
- Baydoun N., Willett R. (1997), *Islam and Accounting: Ethical Issues in the Presentation of Financial Information*, „Accounting, Commerce & Finance: the Islamic Perspective Journal” 1 (1), s. 1–25.
- Baydoun N., Willett R. (2000), *Islamic Corporate Reports*, „Abacus”, 36 (1), s. 71–90.
- Çizakça M. (1995), *Cash Waqfs of Bursa, 1555–1823*, „Journal of the Economic and Social History of the Orient”, 38 (3), s. 313–354.

- Czerny M. (2015a), *Specyfika islamskiej sprawozdawczości finansowej*, „Studia i Prace Wydziału Ekonomicznego. Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim”, 9, s. 25–37.
- Czerny M. (2015b), *Wpływ zasad religijnych islamu na sprawozdania finansowe – zarys problemu*, [w:] Kamela-Sowińska A. (red.), *Rachunkowość warta poznania: teoria i historia rachunkowości*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań, s. 19–27.
- Czerny M. (2016), *Wartość godziwa w rachunkowości islamu*, „Studia i Prace Kolegium Zarządzania i Finansów Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, 147, s. 109–124.
- Czerny M. (2020), *Przestanki odpowiedzialności księgowych w kulturze islamu*, [w:] Głodek Z., Trocka M. (red.), *Współczesne problemy teorii i praktyki rachunkowości*, Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim, Gorzów Wielkopolski, s. 11–24.
- Czerny M. (2021), *Religion as a Source of Islamic Ethics and its Impact on the Islamic Accounting System*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Oeconomica”, 4 (355), s. 28–46.
- El-Gamal M. (2006), *Islamic Finance: Law, Economics and Practice*, Cambridge University Press, New York.
- Gambling T., Karim R. (1986), *Islam and Social Accounting*, „Journal of Business Finance and Accounting”, 13 (1), s. 39–50.
- Gambling T., Karim R. (1991), *Business and Accounting Ethics in Islam*, London: Mansell Publishing Limited.
- Hamid S., Craig R., Clarke F. (1993), *Religion: A Confounding Cultural Element in the International Harmonization of Accounting*, „Abacus”, 29 (2), s. 131–148.
- Hamid S., Craig R., Clarke F. (1995), *Bookkeeping and Accounting Control Systems in a Tenth-Century Muslim Administrative Office*, „Accounting, Business and Financial History”, 5 (3), s. 321–333.
- Haniffa R.M., Hudaib M.A. (2002), *A Theoretical Framework for the Development of the Islamic Perspective of Accounting*, „Accounting, Commerce and Finance: The Islamic Perspective Journal”, 6 (1/2), s. 1–71.
- Hassan M.K., Lewis M.K. (eds.) (2007), *Handbook of Islamic Banking*, Edward Elgar, Cheltenham.
- Hmoud S. (1996), *Profits Computation Standards in Islamic Banks*, „Islamic Economic Studies”, 3(2), s. 83–112.
- Iqbal Z., Mirakhor A. (2007), *An Introduction to Islamic Finance: Theory and Practice*, John Wiley & Sons, Singapore.
- Jaworska E. (2011), *Specyfika rachunkowości islamskiej: wybrane zagadnienia*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia”, 32, s. 75–85.
- Kamla R., Gallhofer S. i Haslan J. (2006), *Islam, nature and accounting: Islamic principles and the notion of accounting for the environment*, „Accounting Forum”, 30(3), s. 245–265.
- Koran (przekład J. Bielawski), (2007), Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Lewis B. (1970), *Sources for the Economic History of the Middle East*, [w:] Cook M.A. (ed.), *Studies in Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, Oxford University Press, Oxford, s. 78–92.
- Lewis M. (2001), *Islam and Accounting*, „Accounting Forum”, 25 (2), s. 103–127.
- Lieber A.E. (1968), *Eastern Business Practices and Medieval European Commerce*, „Economic History Review”, 21 (2), s. 230–243.
- Macve R.H. (1994), *Some Glosses On Greek and Roman Accounting*, [w:] Yamey B.S., Parker R.H. (eds.), *Accounting History: Some British Contributions*, Oxford University Press, Oxford, s. 57–87.
- Macve R.H. (1996), *Pacioli's Legacy*, [w:] Lee T.A., Bishop A., Parker R.H. (eds.), *Accounting History From the Renaissance to the Present*, Garland Publishing Inc., New York, s. 3–30.

- Maali B., Casson P., Napier C. (2006), *Social Reporting by Islamic Banks*, „Abacus”, 42 (2), s. 266–289.
- Mirza M., Baydoun N. (2000), *Accounting Policy in a Riba Free Environment*, „Accounting, Commerce and Finance: The Islamic Perspective Journal”, 4 (1), s. 30–40.
- Napier C. (2009), *Defining Islamic accounting: current issues, past roots*, „Accounting History”, 14 (1–2), s. 121–144.
- Orbay K. (2005), *On the Mukata'a Revenues and the Revenue Collection of Bayezid II's waqf in Amasya*, „Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes”, 95, s. 139–162.
- Parker L.M. (1989), *Medieval Traders as International Change Agents: A Comparison with Twentieth Century International Accounting Firm*, „Accounting Historians Journal”, 16 (2), s. 107–118.
- Scorgie Scorgie M.E. (1994b), *Accounting Fragments Stored in the Old Cairo Genizah*, „Accounting, Business and Financial History”, 4 (1), s. 29–42.
- Scorgie M.E. (1994a), *Medieval Traders as International Change Agents: A Comment*, „Accounting Historians Journal”, 21 (21), s. 137–143.
- Solas C., Otari I. (1994), *The Accounting System Practiced in The Near East During the Period 1220–1350 based on the Book Risale- I Felekiyye*, „Accounting Historians Journal”, 21 (1), s. 17–135.
- Sulaiman M. (1998), *The Usefulness of the Current Value Balance Sheet and Value-added Statement to Muslims: Some Evidence from Malaysia*, „Accounting, Commerce & Finance: the Islamic Perspective Journal”, 2(2), s. 24–66.
- Sulaiman M. (2001), *Testing a Model of Islamic Corporate Financial Reports: Some Experimental Evidences*, „IIUM Journal of Economics and Management”, 9 (2), s. 115–139.
- Yayla H.E. (2011), *Operating Regimes of Truth: Accounting and Accountability Change in Sultan Süleyman Waqf of the Ottoman Empire (the 1826 Experience)*, „Accounting History”, 16 (1), s. 5–34.
- Zaid O.A. (2000a), *The Appointment Qualification of Muslim Accountants the Middle Ages*, „Accounting Education”, 9 (4), s. 329–342.
- Zaid O.A. (2000b), *Were Islamic Records Precursors to Accounting Books Based on the Italian Method?*, „Accounting Historians Journal”, 27(1), s. 73–90.
- Zaid O.A. (2001), *Were Islamic Records Precursors to Accounting Books on the Italian Method? A Response*, „Accounting Historians Journal”, 28 (2), s. 215–218.
- Zaid O.A. (2004), *Accounting Systems And Recording Procedures In The Early Islamic State*, „Accounting Historians Journal”, 31 (2), s. 149–170.

Źródła internetowe

- Toraman C., Ögreten A., Yilmaz S. (2006), *From the First Corporate Accounting Practices in the Ottoman Empire: Eregli Coal Company and Accounting Book Records XIXth Century*. The eleventh World Congress of Accounting Historians, Nantes, July, http://www.journal.mufad.org.tr/attachments/article/333/a11-from_the_first_corporate_accounting.pdf (access 25.07.2020).
- Toraman C., Tuncsiper B., Yilmaz S. (2007), *Cash Awqaf in the Ottomans as Philanthropic Foundations and their Accounting Practices*. The fifth Accounting History International Conference, Banff, Canada, 9–11 August, http://journal.mufad.org/index.php?option=com_content&view=article&id=452:ca&Itemid=&lang=en (access 24.07.2020).